

ӘОЖ 902.930 (574)
МРНТИ: 03.41.91; 03.81.51

<https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.186.206>

Тобыл бойы эпиграфикалық ескерткіштері:

кешенді зерттеулердің алдын ала нәтижелері

© 2024 ж. Жұмабекова Г.С., Дүйсенов Б.Д., Таран Н.И.,
Манапова Ә.М., Базарбаева Ғ.А.

Keywords: ethnoarcheology, expedition, Tobol, Epigraphy, tombstone, text in Arabic script, source

Түйін сөздер: этноархеология, экспедиция, Тобыл, эпиграфика, құлпытас, арабжазулы мәтін, дереккөз

Ключевые слова: этноархеология, экспедиция, Тобыл, эпиграфика, кулпытас, арабографичный текст, источник

Gulnara Jumabekova¹, Bagdat Dyussenov², Natalia Taran³, Aliya Manapova^{1*} and Galiya Bazarbayeva¹

¹Candidate of historical sciences, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-2145-2615](https://orcid.org/0000-0003-2145-2615) E-mail: gdzhuma@mail.ru

²Senior Researcher, Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0002-4313-1874](https://orcid.org/0000-0002-4313-1874) E-mail: bagdat75@inbox.ru

³Head, Denis Museum of Local History, Denisov village, Kostanay region, Kazakhstan. E-mail: my3eu@mail.kz

^{1*}Corresponding author, Candidate of historical sciences, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-1091-0211](https://orcid.org/0000-0003-1091-0211) E-mail: merekeevna@mail.ru

¹Candidate of historical sciences, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-4755-9007](https://orcid.org/0000-0003-4755-9007) E-mail: galiya2002@gmail.com

Epigraphic monuments of the Tobol river region:

preliminary results of a comprehensive study

The article presents the results of field research conducted in the Denisovsky, Kamystinsky, and Zhitikarinsky districts of Kostanay region as part of a study on the population's use of the natural and ecological niche during various epochs, based on the analysis of historical and cultural heritage objects in the southern part of the Kazakh Tobol region. The aim is to determine the importance of the epigraphic monuments found during fieldwork, translate the Arabic-script text into modern Kazakh, and supplement the discovered data on historical figures with archival documents. The primary material for the research consists of tombstones from the Qarpyq Zhamanqarin dynasty, located in the Denisovsky district of the Kostanay region. Historical, documentary, philological, paleographic, textological, chronological, ethnolinguistic, and comparative methods, commonly used in the study of epigraphic monuments, were applied to the materials. A total of 11 stone stelae with inscriptions have been studied, originating from the burial ground near the aul of Qarpyq (Denisovsky district, Kostanay region). The article analyzes and introduces into scientific discourse the epitaphs from three kulpytases — the stone installed on the grave of Qarpyq Zhamankarin, known in the region as a bai* (*in Kazakh — a wealthy person) engaged in trade between Tobol and Bukhariya, as well as the tombstones of his two wives, Ulpan Qultyqyzy and Momynai Aqtasqyzy. The Arabic-script epigraphic monuments of the Kazakh Tobol river region are a valuable source for studying the culture of the Steppe population.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2022–2024, project IRN AP 14870373.

For citation: Jumabekova, G., Dyussenov, B., Taran, N., Manapova, A., Bazarbayeva, G. 2024. Epigraphic monuments of the Tobol river region: preliminary results of a comprehensive study. *Kazakhstan Archeology*, 3 (25), 186–206 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2024.3.25.186.206](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.186.206)

**Гүлнар Сайынқызы Жұмабекова¹,
Бағдат Даниярұлы Дүйсенов²,
Наталья Ивановна Таран³,
Әлия Мерекеқызы Манапова^{*1},
Ғалия Аппазқызы Базарбаева¹**

¹тарих ғылымдарының кандидаты,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан

²аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан

³директор, Денисов тарихи-өлкетану музейі,
Денисов а., Қостанай обл., Қазақстан

^{1*}корреспондент-авторы, тарих ғылымдарының
кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы
Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

¹тарих ғылымдарының кандидаты,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан

**Тобыл бойы эпиграфикалық ескерткіштері:
кешенді зерттеулердің алдын ала нәтижелері**

Мақалада Қазақ Тобылының оңтүстік бөлігіндегі тарихи-мәдени мұра нысандарын талдау арқылы әртүрлі дәуірлердегі тұрғындардың табиғи-экологиялық бөлшектерін игеру мәселелерін зерттеу шеңберінде Қостанай облысының Денисов, Қамысты, Жітіқара аудандарының аумағына жүргізілген далалық зерттеулердің нәтижелері берілген. Мақсаты – далалық зерттеулер барысында табылған эпиграфикалық ескерткіштердің маңызын айқындау, арабжазулы мәтіндерді қазіргі қазақ тіліне аудару, тарихи тұлғалар туралы деректерді табылған архивтік құжаттармен толықтыру. Зерттеудің негізгі материалдары – Қостанай облысының Денисов ауданында орналасқан Қарпық Жаманқарин әулетінің құлпытастары. Материалдармен жұмыс барысында эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу кезінде қолданылатын тарихи, құжаттық, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Қарпық ауылы жанындағы (Қостанай облысы, Денисов ауданы) бейіттен табылған жазуы бар 11 құлпытас зерттелді. Мақалада Тобыл мен Бухария арасында саудамен айналысқан аймақтың ауқатты байы Қарпық Жаманқариннің және оның екі әйелі – Ұлпан Құлтықызы мен Момынай Ақтасқызының бейіттеріне қойылған тас – үш құлпытастағы эпитафия талданып, ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Қазақ Тобылының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері – Дала тұрғындары мәдениетін зерттеу үшін баға жетпес дереккөзі болып табылады.

**Гульнара Саиновна Джумабекова¹,
Бағдат Даниярович Дюсенов²,
Наталья Ивановна Таран³,
Алия Мерекеевна Манапова^{1*},
Ғалия Аппазовна Базарбаева¹**

¹кандидат исторических наук, Институт археологии
имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

²старший научный сотрудник,

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова,
г. Алматы, Казахстан

³директор, Денисовский историко-краеведческий
музей, с. Денисовка, Костанайская обл., Казахстан

^{1*}автор-корреспондент, кандидат исторических
наук, Институт археологии имени А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан

¹кандидат исторических наук, Институт археологии
имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

**Эпиграфические памятники Притоболья:
предварительные результаты
комплексного исследования**

В статье представлены результаты полевых исследований, проводившихся на территории Денисовского, Камыстинского, Житикаринского районов Костанайской области в рамках изучения вопросов освоения природно-экологической ниши населением в различные эпохи на примере анализа объектов историко-культурного наследия южной части Казахского Притоболья. Цель – выявить важность эпиграфических памятников, найденных в ходе полевых исследований, перевести арабписьменный текст на современный казахский язык, дополнить архивными документами обнаруженные в ходе исследования данные об исторических личностях. Основным материалом исследования являются надгробия династии Карпыка Жаманкарина, расположенные в Денисовском районе Костанайской области. В ходе работы над материалом использованы исторические, документальные, филологические, палеографические, текстологические, хронологические, этнолингвистические и сравнительные методы исследования, применяемые при изучении эпиграфических памятников. Всего изучено 11 каменных стел с надписями, происходящие с кладбища у аула Карпык (Денисовский р-н, Костанайская обл.). В статье проанализированы и вводятся в научный оборот эпитафии с трёх кулпытасов – камня, установленного на могиле Карпыка Жаманкарина, известного в региона бая* (*на каз. – зажиточный человек), занимавшегося торговлей на промежутке между Тоболом и Бухарией, а также надгробия двух его жён – Улпан Култықызы и Момынай Ақтасқызы. Арабписьменные эпиграфические памятники Казахского Притоболья – ценный источник для изучения культуры населения Степи.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің 2022–2024 жж. гранттық қаржыландыру аясында орындалды, жобаның ЖТН АР 14870373.

Сілтеме жасау үшін: Жұмабекова Г.С., Дүйсенов Б.Д., Таран Н.И., Манапова Ә.М., Базарбаева Ғ.А. Тобыл бойы эпиграфикалық ескерткіштері: кешенді зерттеулердің алдын ала нәтижелері. *Қазақстан археологиясы*. 2024. № 3 (25). 186–206-бб. DOI: [10.52967/akz2024.3.25.186.206](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.186.206)

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК2022–2024, ИРН проекта АР 14870373.

Для цитирования: Джумабекова Г.С., Дюсенов Б.Д., Таран Н.И., Манапова А.М., Базарбаева Г.А. Эпиграфические памятники Притоболья: предварительные результаты комплексного исследования. *Археология Казахстана*. 2024. № 3 (25). С. 186–206 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2024.3.25.186.206](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.186.206)

*Өткеннің өнегесі – бүгінгінің баға жетпес байлығы
Халық даналығы*

1 Кіріспе

Ұлы дала төскейінде теңдесі жоқ тарих іздері мен өркениеттердің белгісі сақталған. Археологтар тарихымыздың әр кезеңін жеке-жеке зерттеп, баға жетпес көне заттарды тауып, ғылыми айналымға енгізіп, зерттеу алаңына тартқанменен ақпараттық дереккөз ретінде аса құнды материал болып табылатын эпиграфикалық ескерткіштер мен этнографиялық сипаттағы символдар, танбалар, ою-өрнектер, архитектуралық көркем шешімдер, арабжазулы каллиграфиялық жазбалар қашалған құлпытастардың сырын ашу ісі көп зерттелмей келе жатқан сала болып отыр.

Қазіргі таңда кең байтақ дала төсінде мыңдаған жылдар бойы бастан өткен күрделі үдерістерді қайта қарау үшін тарихи-мәдени мұра объектілерін кешенді, ауқымды әрі жан-жақты зерттеу ісінде тиісті тиімділігін көрсететін этноархеология сияқты зерттеу бағыты қарқынды дамып келеді. Ғалымдарымыз тарихтың ерте кезеңінде қазақ мәдениетінде орын алған дәстүрлерді, көшпенділердің мәдени генезисін зерттеуді мақсат етіп отыр.

Құлпытастардың қойылуы жайында академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан: «XVI–XVIII ғасырлар арасындағы бұрынғы тас мүсін жасау дәстүрі бүтіндей жойылып, оның орнына арабша жазу түсірген көктас, құлпытастар белең ала бастайды. Құлпытас та төрт бұрышты шарбақтың не там үйдің күнбатыс-солтүстік жағына қадалады. Бірақ мұның өзінде де тас мүсін тұрғызудың ежелгі дәстүрі ұзақ уақыт тарихи негізін сақтап отырады» деп алғашқылардың бірі болып сипаттама берді [Марғұлан 1966: 50].

Көшпенділердің культтік-мемориалдық архитектурасы генезисін зерттеп жүрген көрнекті мамандардың бірі – Серік Әжіғали ежелден бері келе жатқан құрбан шалу, құлшылық қылу ғұрпының түбегейлі жетілген тәжірибесін бағамдап, бақылап, ғылыми еңбектер жазды [Ажигали 2002].

Археологтар арасында арабжазулы құлпытастарды зерттеп, маңызды материалдар жариялап жүрген А.З. Бейсеновтің пікірі де назар аударарлық: «Жаңа заман археологиясы этноархеологиямен тығыз байланыс орната отырып, өз алдына оңаша, өзекті әрі келешегі кемел бағдарламалық міндеттерді орындауға мүмкіндік алады» дейді ғалым [Бейсенов 2023: 118]. Қазақстан аумағынан табылған әртүрлі ескерткіштер сол аймақты мекендеген тайпалардың түсінігі мен өмір сүру салты, тұрмысы мен мәдениетіне байланысты дамып отырған. Дала мәдениетінің сан қырлы тарихын этноархеологиямен ұштастыра отырып зерттеу бүгінгі күні өте өзекті мәселе болып отыр.

Даладағы әртүрлі дәуірдің тарихи-мәдени, этникалық, интеграциялық процестеріндегі культтік-мемориалдардың рөлін белгілеуге үлкен мән берілуде [Сакральный ландшафт... 2020]. Мәселен, қазақтың ас беру дәстүрін зерттеу нәтижесінде ортағасырлық тас мүсіндерді орнату орындары бертіңгі ғасырлардағы ас беру орындарымен сәйкес келетіні анықталды. Қазіргі заманғы

жерлеу және еске алу ғұрыптары ежелгі ас беру дәстүрімен байланысын байқатады [Ошанов 2024].

Ә.Х. Марғұлан «Тарихи дәуірдегі қазақ тайпаларының жазу мәдениеті» атты мақаласында: «Егер Қазақстан өлкесінде топталған көп құлпытастағы эпиграфикалық жазуларды топтап, фотоға түсіріп, альбом жасап көпшіліктің алдына тартса, ол ашылған кітапханадан кем болмас еді. Тарихи заманнан, неше ғасыр бойы үсті-үстіне топталып келе жатқан “көктастағы”, “құлпытастағы” эпиграфикалық жазулар – қазақ халқының білімді, ой-сананы, жазуды жақсы көргенін, оған аса ынта қойғанын, аса жарқын түрде суреттейтін бір ашық дәлел» деп өз бағасын берген [Марғұлан 2007: 150].

Ғалымның берген бағасын: «қазірге дейін Қазақстанда 25 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіш табылған болса (ал табылмағандары қаншама?), соның 10,5 мыңнан астамы Батыс Қазақстан өлкесінде орналасқан екен» деген ақпарат дәлелдей түседі [Тасмағамбетов 2002: 14]. Келесі сараптамада: қазіргі уақытта Батыс Қазақстан облысының өзінде 50–60 мың эпиграфикалық жазу бар деген болжам айтылып отыр [Набиоллаұлы 2016]. Қазақ құлпытастарының саны жөнінде Серік Әжіғалидың айтқан мына пікірі ойымызды одан ары нақтылай түседі: «Қазақстан аумағында тасқа қашалған құлпытастардың саны 100 мыңнан кем емес, бұлардың басым көпшілігі еліміздің батыс өңіріне тиесілі» [Ажигали 2023: 21]. Әрі Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан құлпытастар басқа өңірлердегі ескерткіштерге қарағанда жан-жақты зерттелген.

Бұдан бөлек, кейбір ауызша айтылып жүрген деректер бойынша Қазақстан аумағын тұтастай алғанда елімізде 400 мыңнан астам құлпытас сақталған деген мәлімет бар. Бұл бекер берілген статистика емес. Еліміздің әрбір облысында Тарихи ескерткіштерді қорғау инспекциясы бар. Олар тарихи ескерткіштерді тіркеуге алумен айналысады. Қазақ даласындағы үлкен қорымда ең азы 100 құлпытасан кем болмайды. Мәселен, Қарқаралы қаласының орталығында орналасқан «Үлкен зират» деп атайтын қорымды ескерткіштер тізіміне алғанда Қарқаралы қаласындағы бір объект ретінде тіркеуге алады. Ал ол қорымда 100-ден астам құлпытас бар. Сол сияқты Маңғыстау облысындағы Шопан ата қорымын бір объект ретінде тіркейді. Шындығында бұл қорымда 3000 жерлеу, соның ішінде 2000-ға тарта құлпытас бар. Дұрыс тіркеулер жүргізілмегендіктен қазақ даласында қанша құлпытас бар екендігін нақтылап айту қиын. Сол үшін әрбір облысқа экспедициялар жүргізіп, қорымды бір объект ретінде тіркеп қана қоймай, қорымдағы құлпытастардың бірлік санын да тіркеуге алу керекпіз. Арнайы мамандар тарапынан жоспарлы зерттеу аясына тартылып, ғылыми айналымға енгізілуі қажет [Ажигали 2011; Ажигали, Бекназаров 2012; Бейсенов 2019].

Арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер Қазақстан аумағында өте көп сақталған. Мақалада Қостанай облысы аумағы Тобыл бойындағы арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерді саралап, алғаш рет ғылыми ортаға ұсынып отырмыз. Жоба аясында жүргізілген экспедициялар кезінде Тобыл бойында эпиграфикалық ескерткіштердің ерекше түрлерін анықталды. ЮНЕСКО құжаттарына сәйкес материалдық және материалдық емес тарихи ескерткіштер қатарына – архитектуралық ескерткіштерді, археология, этнология, топонимдер, архивтік және библиографиялық деректемелерді жатқызамыз.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері. Археологиялық экспедиция жұмыстары кезінде белгілі бір аймақтың мәдени ландшафтын зерттеу аясында материалдық және материалдық емес мәдени ескерткіштерді зерттеу нысанына айналдыру қосалқы пәндік ғылымды талап етеді. Қазба жұмыстары мен экспедиция кезінде кездескен түсініксіз мәтіндердің кілтін ашу – сол мәдени ландшафт төңірегіндегі өркениеттің кезеңдерін айқындауға зор ықпалы бар. Бұл зерттеу жұмысында алдыменен археологиялық зерттеу әдістерін қолданып, зерттелетін өңірдің мәдени қабаттарын анықтау арқылы жергілікті жердің

тарихы мен аумақтық шекарасын танып-білуге архивтік құжаттар мен деректану ғылымының әдістері арқылы дереккөздерді қарастырдық. Бұдан бөлек, эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы зерттеу әдістерін қолдандық.

2.2 Материалға сипаттама

Экспедицияның зерттеу жұмысы барысында Қостанай облысының Денисов, Жітіқара, Қамысты және т. б. шектесіп жатқан аудандары аумағынан 50-ден астам арабжазулы құлпытас табылды. Атап айтсақ Денисов ауданын табылған 11 тас пен Денисов музейінде сақтаулы бір тас (КП-1923) орта жүздің қыпшақ руы қарабалық тайпасына тиесілі. Ал қалғаны Кіші жүздің жағалбайлы және жаппас руларына тиесілі. Зерттеу барысында тастағы арабжазулы мәтінді оқып, транскрипциясын түзіп, қазіргі қазақ тіліне аудармасын жасадық.

Экспедиция кезінде Қостанай облысының Денисов, Жітіқара, Қамысты аудандарынан табылған 54 тасқа бастан-аяқ сипаттама жасап, мәтінін, аудармасын, транскрипциясын, зерттелуін беруге мақаламыздың көлемі көтермегендіктен Денисов ауданынан табылған Қарпық Жаманқарин мен оның екі әйеліне қойылған үш тас негізінде зерттеу жүргізіп, қазақстандық деректану ғылымына тың материал ұсынуды жөн көрдік. Осы материалдар арқылы Тобыл бойындағы мәдени ландшафттық кеңістіктегі өркениеттің кезеңдерін айқындап, ХІХ ғасырдағы қазақтың жазба мәдениетінің айқын көрінісін анық көрсетуге болады.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қызметкерлерінің Қостанай облысы аумағына жүргізген далалық зерттеулері кезінде тіркеуге алынған құлпытастар әртүрлі. Денисов, Жітіқара және Қамысты аудандарының аумағында орналасқан қорымдардағы (1-сур.) құлпытастардың басым көпшілігі ХІХ – ХХ ғасыр басына тиесілі тас қашау өнерінің шебер шедеврі болып табылды. Тіпті сәндік сәулеті жоқ, монолит тастан жасалған құлпытастар да кездесті.

Далалық зерттеулер кезінде цемент пен құм қолданып құйылған құлпытастар да тіркеуге алынды. Құм қоспасын қалыпқа құйып, әлі кеппеген кезінде бет жағына эпитафия бәдізделген. Тіпті, соңғы кездері араб жазуында (мыс. Жарық елдімекені) қалай қашалса, дәл солай кирилл жазуында да (мыс. Тұмарлы көліндегі зиратта) қашап қалдырған тастар табылды. Расында да, құлпытастар замана көшінің ақиқат айнасы сияқты бірқатар факторлармен байланысты мәдени құбылыстардың деректерін зерттеудің қайнар көзі болып табылады. Жүргізілген жұмыстар нәтижесінде қабір (тас) стелаларын орнату дәстүрлерін тарихшы, шығыстанушы және өзге де пән мамандарымен бірлесе отырып зерттеу келешегі кемел іс екендігін айрықша атап өткен жөн. Кешенді зерттеу барысында әр сала мамандары пәнаралық байланыс арқылы бірін бірі толықтыра түседі.

3 Талқылау

Қазақстанның солтүстік-батыс өңіріндегі Тобыл бойына адамдар ежелгі дәуірден қоныстанған. Мұнда әрбір кезең өркениеттерінің ізі қалған. Бұл өңірлерде археологиялық зерттеулер аз жүргізілгендіктен аймақ тарихының ерте кезеңін түбегейлі қарастыру мүмкін емес. Дегенмен, осы олқылықтың орынын толтыру мақсатында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкерлері соңғы жылдары археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді¹. Осы экспедиция нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, Тобыл бойындағы өркениеттер кезеңінің жалпы картинасын жасауға болады. Мамандар осынау әрбір кезеңнің қатпарын аршып, тарихын танып, мол архив қорларын тапты, әлі де жұмыс жалғасын табады [Базарбаева и др. 2023: 103–116].

¹ Торғай отрядының, кейіннен – Институттың Қостанай археологиялық экспедициясының жұмысына (2020; 2022–2024 жж.) белсенді қатысқан Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері – Қ.А. Жамбулатов, И.К. Ахияров, Н.Ш. Жұманазаровтар, Жітіқара қаласындағы өлкетанушы – В.А. Лопатин.

Зерттеу аймағында – Қазақтың Тобыл бойының оңтүстік бөлігінде – жерлеу-ғұрыптық, діни-архитектуралық ескерткіштер, ерте көшпенділер дәуірінен Жаңа заманға дейінгі аралықты қамтитын қоныстар, сондай-ақ, алғашқы «Қалалар елі» – протомемлекеттік құрылымдар (мысалы – Қамысты²) табылды.

Тобыл бойы орал-қазақстандық далаға, Оңтүстік Орал бойына кіреді. Бұл өңірдің көшпенді қоғамы біртұтас мәдени-шаруашалық қауымдастықтың көрінісін береді [Таиров 2019: 13–14]. Ерте көшпенділер дәуірінің бастапқы кезеңінде Оңтүстік Орал бойы тұрғындары тасмола тарихи-этнографиялық қауымдастығына кірді. Археологиялық деректер бұл аймақ тұрғындарының Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан, Саян-Алтай, Орал бойы және Батыс Сібір орманды жазығы тайпаларымен тығыз байланыста болғанына дәлел бола алады. Қарым-қатынастар шаруашылық сипатта болып, тайпалардың екі бағыттағы көші-қоны мен іріктелуі, тайпалық-саяси қатынастары болған деп болжанады. Орал-қазақстандық далада тасмола тарихи-этнографиялық қауымдастықтың кіндігі – Орталық Қазақстан тайпалары қарқынды күшпен бірігуді бастан кешірді [Таиров 2019: 95–97, 133; Хабдулина 2007].

Б.д.д. VI ғ. мен V ғ. соңынан бастап Оңтүстік Орал бойында ерте сармат мәдениетінің ескерткіштері тіркелген. Бұл кезеңдері Оңтүстік Орал аумағы байланыс аймағы бола білді. Көшпенділер көші-қон және еркін өмір салты арқасында өздерінің қысқы жайылымы орналасқан оңтүстік және оңтүстік-шығыс Арал өңірі тайпаларымен байланыстарын жүзеге асырды. Жалпы Оңтүстік Орал бойының байланыс салалары Солтүстік және Орталық Қазақстан, Арал өңірі мен Саян-Алтайға бағытталды [Таиров 2019: 15, 228, 135]. Сонымен қатар, ескерткіш материалдарында б.д.д. VI ғ. мен V ғ. басында Кавказ және Солтүстік Қаратеңіз маңы тұрғындары Еділ маңы және Оңтүстік Орал тұрғындарымен сауда-саттық және алыс-беріс орнатып, бірігіп жорықтарға қатысқан байланыстары болғандығы тіркелген. Барыс-келіс қозғалысына жан бітірген үзілмес шынжыр сияқты ерте сақ типті мәдениеттің қалыптасу кезеңінде Орал бойының малшылары батысқа және оңтүстік-батысқа көші-қон жүргізген екі бірдей кезеңдері туралы болжамдар айтылған болатын [Яблонский 2010: 89]. Сондай-ақ, Оңтүстік Орал материалдарында Үстірт пен Каспий маңының б.д.д. V–IV ғғ. көшпенділердің жерлеу элементтерінің аналогтары табылып отыр [Таиров 2019: 279]. Осылайша, аймаққа өзгешелік беретін Тобыл бойы аумағы – сақтар мен сарматтар мәдениеті арасындағы байланыс аймағы бола білді; бүкіл далалық және орманды далалық Еуразияның б.д.д. VI ғ. басталған мәдени-тарихи өзгерістердегі оның тұрғындарының рөлін анықтау болашақтың ісі [Махортых 2016]. Бұл аймақта ерте сақ пен сарматтар ескерткіштерінен бөлек, хуннулардың таралуымен байланысты шығыс жаңалықтары қалыптасқан кезде б.д.д. I мыңж. аяғында далалық Еуразиядағы этномәдени өзгерістердің жаһандық үдерістерін көрсететін обалар белгілі [Онгарулы и др. 2020: 233; Логвин и др. 2016: 107–110; 2019: 324]. 2007 жылы б.д.д. IX ғасырдан бастап б.д. бірінші ғасырымен мерзімделген Торғайдың ғұрыптық кешені табылды және ары қарай зерттелді [Логвин и др. 2018]. 2015 ж. бастап ерте көшпенділер дәуірінің жерлеу-ғұрыптық кешендерінде зерттеу жұмыстары жүргізілді. Аймақтың ежелгі сармат кезеңі бірнеше археологиялық экспедициялардың жұмыстары барысында зерттелді [Евдокимов, Сеитов 2021; Сеитов и др. 2021; Джумабекова и др. 2024]. XX ғ. 80 жж. облыс аумағында барлығы 20 жерлеу орыны және ерте көшпенділер дәуірінің кездейсоқ табылымдары белгілі болды [Культура населения... 2017]. Соңғы жылдары Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қызметкерлерінің барлау жұмыстары нәтижесінде ежелгі көшпенділердің нысаны – сарматтарға тиесілі болуы мүмкін он шақты «мұртты» обалар мен құрылыстар айқындалды. Жарық ауылынан (Қостанай обл., Денисов ауд., Покровка а.) табылған көнетүркі дәуірінің (VII–VIII ғғ.) тас

² Соңғы бірнеше жыл ескерткіште археологиялық зерттеулер жүргізілді. Қазбаның алдын ала нәтижелерімен осы жерден танысуға болады: [Логвин и др. 2023].

мүсіні аймақтың ортағасырлық тарихының қайталанбас «куәгері» болып табылады. Ол Денисов тарихи-өлкетану музейінің экспозициясында өзінің лайықты орынын алып тұр. Тас мүсін (КП-2540) отырған ер адамның бедерлі бейнесін береді. Мұндай нысандар бұл аймақтарда өте сирек кездеседі; бұдан бөлек, олар Батыс Түрік қағанаты ареалының көш түзеушісі ретінде көзге түседі [Хасенова и др. 2023].

XVIII ғ. – XX ғ. басында Қазақ Тобылы бойының оңтүстік бөлігінде қыстаулар мен жерлеу ескерткіштерін қалдырған Орта жүз бен Кіші жүз қазақтары өмір сүрген [Логвин и др. 2018]. А.З. Бейсеновтың пікірінше «Орталық Қазақстан мен Торғай құлпытастары, негізінен XIX ғ. екінші жартысы мен аяғында кеңінен қойыла бастап, бұл үрдіс XX ғ. 20 жж. ортасы мен аяғына дейін жалғасқан... Аталмыш құлпытастар толығымен араб қарпінде, Арқа жерінде кең тараған “қадым” стилімен берілген. Ол татарша емес, шағатайға жақындау, атақты кітаби түркі» [Бейсенов 2022: 219]. Сондай-ақ, Торғаймен еншілес отырған Тобыл бойында да осы кезеңдері қойылған құлпытастар қатары көп. Бүгінгі күнге дейін киелі кеңістікті ұйымдастырудың сабақтастық элементі қалыптасты. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында қазақтар ерте көшпенділер дәуіріндегі обалар мен табиғи төбешіктер анықталған жерлерге зираттар орнатты. Бұл қорымдарда адамдар жерленіп, қазақтың тас қашау өнерінің шебер үлгілері қойылды. Дала өркениетінің ескерткіштері белгілі бір аймақтарда шоғырланғандықтан, олар мәдени ландшафт элементтерін өмірге әкелді, оларды біртұтас ғұрыптық жерлеу кешені ретінде зерттеу керек.

Қазақ хандығы дәуірінің айнымас дереккөзі болып табылатын артефактілер Тобыл бойындағы тарихи оқиғалардың куәсі бола алады. Қазақ хандығының соңғы кезеңдері Ресей империясына қараған қазақ жерінде әртүрлі өзгерістер орын алды. 1844 ж. «Положение об управлении Оренбургскими казахами» қаулысы жарық көрді. Орыс шенеуніктерінен қазақ әкімшілігінің іс-әрекетін бақылайтын өкілетті лауазым иелері тағайындалды. Шығыс бөлігі билігі кезіндегі хат тіркеуші, губерния хатшысы Половоротовтың мәліметтеріне сәйкес, 1846 жылы Арақарағай тоғайында ұзын қыпшақ ауылы көшіп жүрді. Оның биі хорунжий Балқожа Жамбыршин болған. Қарабалық қыпшақтар өз билері Наурызбай Қазыбаевтың басшылығымен Тобыл мен Аят арасында көшетін. Николаев станциясында (Федоров пен Қарабалық аудандары) қыпшақтың қарақыз

17 – Мүктікөл; 18 – Тамсай (Шевченков а. жақын); 20 – Тұмарлықопа; 21 – Орманов; 22 – Хазірет; 23 – Чайковский а.; 24 – Кісенсай; 25 – Мырзабек; 26 – Ақтас; 27 – Дауылбай 3; 28 – Дауылбай 2; 29 – Жалтыркөл; 30 – Жарық (Бекберген); 31 – Желқуар 1; 32 – Құсаққан; 33 – Құсаққан 2; 34 – Қарпық а. Құрастырушылар: Ислам Ахияров, Айша Казизова

Fig. 1. Map of the location of kulpytases in the Zhitikarinsky, Kamystinsky, and Denisovsky districts of the Kostanay region (a – cemetery; b – burial mound; c – burial ground): 1 – Khazret 3; 2, 19 – Toqbay; 3 – Taldykol; 4 – Alshan; 5 – Arystansor; 6 – Birsuat; 7 – Kolomenka village; 8 – Livanovka village; 9 – Turgenovka village; 10 – Bliskopa; 11 – Eltai; 12 – Zhaiylma; 13 – Karakol (near Sakharovka village); 14 – Koilybai; 15 – Koyandy; 16 – Kyzylzhar; 17 – Muktikol; 18 – Tamsai (near Shevchenkova village); 20 – Tumarlykopa; 21 – Urmanov; 22 – Khazret; 23 – Chaikovsky village; 24 – Kusenai; 25 – Myrzabek; 26 – Aktas; 27 – Dauylbai 3; 28 – Dauylbai 2; 29 – Zhaltyrkol; 30 – Zharyk (Bekbergen); 31 – Zhelkuar 1; 32 – Kusakan; 33 – Kusakan 2; 34 – a. Qarpyq. Compiled by: Islam Akhiyarov, Aisha Kazizova

Рис. 1. Карта расположения кулпытасов на территории Житикаринского, Камыстинского, Денисовского районов Костанайской области (а – кладбище; б – курган; с – могильник): 1 – Хазрет 3; 2, 19 – Токбай; 3 – Талдыкол; 4 – Алшан; 5 – Арыстансор; 6 – Бирсуат; 7 – с. Коломенка; 8 – с. Ливановка; 9 – с. Тургеновка; 10 – Блископа; 11 – Елтай; 12 – Жайылма; 13 – Каракол (близ с. Сахаровка); 14 – Койлыбай; 15 – Коянды; 16 – Кызылжар; 17 – Мүктикөл; 18 – Тамсай (близ с. Шевченковка); 20 – Тұмарлықопа; 21 – Урманов; 22 – Хазрет; 23 – с. Чайковский; 24 – Күсенсай; 25 – Мырзабек; 26 – Ақтас; 27 – Дауылбай 3; 28 – Дауылбай 2; 29 – Жалтыркөл; 30 – Жарық (Бекберген); 31 – Желқуар 1; 32 – Кусакан; 33 – Кусакан 2; 34 – а. Карпық. Составители: Ислам Ахияров, Айша Казизова

бөлімінің билері Жыланбас Қылышбаевтың басшылығымен көшіп жүрді. Қазіргі Қарабалық пен Федоров аудандарының аумағында орналасқан Қаракөл қамалы жерінде Тілеубай би Жамантаев бастаған қыжық көлденең қыпшақтардың қыстақтары орналасқан болатын [Материалы... 1948: 100].

Шекара линиясы бойындағы қазақтардың сенімді өкілі Кастыриннің мәліметі бойынша, Үй өзенінің өзегінде, Тобыл мен Тоғызақ арасында көлденең қыпшақ Дүйсенбек Кұрынбаев, Мұғал Қазантаев, Тоқы Жаппақов пен Найман Қуанбаев, сондай-ақ, қарабалық қыпшақ биі Тұрмамбет Құмбасов көшіп жүрді [Материалы... 1948: 100].

Ерекше тапсырмалар шенеунігі Д. Андре жинаған материалдарда қазіргі Қарабалық, Федоров пен Қостанай аудандарының аумағындағы Тобыл мен Үй арасында көшіп жүрген Орынбор ведомствасы билерінің толыққанды тізімі берілген. Бұлар ұзын қыпшақ Балғожа Жамбыршин, Байтөке Қалданов, Тілесбай Меңдібаев, Ақдәулет Қанаужин, Бақай Рахметов, көлденең қыпшақтар Найман Қабанбаев, Қарақозы Қарақәев, Мәулен Шотанов, Мікенбай Шығыров, Байғазы Тастеміров, Тоқы Шапақов, Сасық Сартанов, Олжабай Сағындықов, Алшан Қостанов, Елемес Күнбасов, Тілеубай Жамантаев, Итемген Көтекаев, Құрманқұл Тұрдығұлов, Қосылбай Сатыбалдин, қарабалық қыпшақтар Қарпық Жаманқарин, Көкбас Баубекөв, Сүйінішғали, Шабдарбек Балтабекөв, Орынбай Айтұғанов, Жыланбас Қылышбаев, Шойбас Жапанов, Елемен Төлегенов [Материалы... 1948: 136–137]. Байқағанымыздай, Тобыл бойын ұзын қыпшақ, көлденең қыпшақ, қарабалық қыпшақ рулары көшіп-қонып мекендеген.

Жоғарыда атап өткеніміздей экспедиция кезінде Денисов ауданындағы қарабалық қыпшақ руының ұста бөлімінен тараған ұрпақтардың құлпытастарын тауып, ғылыми айналымға енгізіп отырмыз. Денисов ауданы – Қостанай облысының батыс бөлігінде орналасқан. Солтүстігі мен батысы – Челябинск облысымен (Ресей), оңтүстігі – Қостанай облысының Қамысты, Жітіқара аудандарымен, шығысы – Б. Майлин ауданымен шегаралас. Өзен, көл, бұлақтардың көп бөлігі ауданның солтүстік және шығыс аумағында. Аты белгілі үлкен өзен-көлдер – Арыстансор, Аққусор, Сасықсор, Сарыкөл, Үлкен Кусет, Жақсы Алакөл, Жалтыркөл, Обалыкөл, Песчаное, Светлое [Экологический атлас 2004: 16–18].

Денисов ауданының Жауғашты көліне құятын өзен бойында Байтеленсу, Қылтабек, Қарпық ауылдары болған. Осы өңірдегі Қарпықов, Асатов деген байлар жергілікті кедей шаруаларға уақытша қолдануы үшін сиыр және мініске ат, басқа да малдар беріп, көмек көрсетіп отырған. Ал XX ғасыр басында Ресей мен Украинаның орталықтарынан шаруа переселендер келген [Абиль, Күзембайұлы 2010: 132]. Қарпық Жаманқарин Жауғашты көлінің етегін жайлаған аса ірі бай болған, өзі де, ұрпақтары да халыққа қамқорлық көрсеткен жергілікті ауқатты әулет.

4 Нәтижелер

XVIII ғ. соңы – XIX ғ. басында Тобыл өзенінің орта және төменгі ағысы бойында Орта жүз рулары – қыпшақтар (торайғыр, қарабалық, көлденең, торы, ұзын) [...] өз қыстауларын сала бастады [Востров, Муканов 1968: 203]. Қыстау салып, тұрақты мекендеген жерлерде қасиетті орындар мен қорымдар пайда болатыны белгілі. Осындай қорымның бірі Жауғашты көлінің жағасындағы Қарпық ауылының жанынан табылған құлпытастар.

Белгілі шығыстанушы Ә.Қ. Мүминов арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу және жарыққа шығару, жариялау өте маңызды әрі тарихымызды танудың кезек күттірмес өзекті мәселелерінің бірі екендігін әрдайым айтып келеді [Мүминов және т.б. 2024: 521]. «Эпиграфикалық жазбаларды жарыққа шығару, әсіресе, құлпытас жазбаларын жариялау маңызды, бұл жұмыстардың мақсаты Қазақстанның әлеуметтік тарихы бойынша жергілікті дереккөздерінің түрін кеңейтіп, көбейту болса, оның мәліметтері ата-бабаларымыздың да әлеуметтік байланыстары мен мәдениеті

1

2

2-сур. Қарпық Жаманқараұлы (1)
және оның екі әйелі – Ұлпан Құлтықызы (2)
мен Момынай Ақтасқызының (3) бейіттеріне
қойылған құлпытастар

Fig. 2. Qarpyq Zhamanqarauly (1) and his two wives,
Ulpan Qultyqyzy (2) and Momynai Aqtasqyzy (3) the
kulpytases

Рис. 2. Кулпытасы Карпыка Жаманкараулы (1)
и двух его жён Улпан Култыкызы (2)
и Момынай Актаскызы (3)

3

туралы түсінігімізді байыта түседі. Эпиграфикалық дереккөздері арасында эпитафиялар өзіндік артықшылықтарымен ерекшеленеді, олар бұл өмірден қайтқан кісі туралы нақты мәліметтер жеткізеді, яғни, қайтыс болған (кей кезде туған) жылы, мекені, шежіресі, нисбасы (яғни, қасиетті мұрагерлік шежіресі), тұлғаның басқа да өмірбаяндық тарихы, тарихи оқиғаларға қатысы, т. б.» [Сейсем Ата 2015: 6]. Эпиграфикалық ескерткіштерде сақталған мәтіндегі мәліметтер сол кезеңнің мәдениет, білім, сауаттылық, көркемдік, архитектуралық, сәулеттік және т. б. салалары бойынша анық ақпарат беретін аса құнды дереккөз болып табылады. Зерттеп отырған арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерге тоқталып өтсек, бұл құлпытастар Тобыл бойындағы мәдени ландшафтыда дала өркениетінің үлкен бір кезеңінің дереккөзі болып табылады.

№ 001 құлпытас (2-сур. 1)³. Шартты түрде № 001 деп белгілеген құлпытастың төбесі доғал пішінді, жақсы сақталған. Төбе жағы аздап көркемделіп, доғал қоршаулар ішіне өрнек салынған. Эпитафия мәтіні ойып қашалған. Тастың алдыңғы бетіндегі мәтін бір қоршаулы шаршыға қашалған, 23 қатар жазу бар. Құлпытастың биіктігі жер бетінен 236 см, ені 48 (38) см, қалыңдығы 11 (15) см. Құлпытас гранитоидтан жасалған.

Эпитафия мәтіні:

1. هو الخلاق البقي
2. رَبِّ لَا تَذَرْنِي قَرْدًا وَ أَنْتَ خَيْرُ
3. الْوَارِثِينَ
4. تاريخ سنه ۱۸۷۳ انچيده
5. نويابر ننگ ۲۳ نچي كنده
6. قبقاق روعى قاراباليق
7. طائفه سى اوسطه ايماعى
8. ننگ بيى قاريق جامانقرا
9. او على بو فناء يرنده ۷۹
10. يل ساكن⁴ اولوب روزگارنده⁵
11. دولت برله كچوروب سخي⁶
12. ليك برلن مشهور اولوب
13. دايم الاوقات انعام احسان
14. قيلماقده ايكن عاقبيت
15. باد اجل شمع روحنى نابود
16. ايلاب جوار رحمة الله عه
17. واصل قيلدى
18. انا لله و انا اليه راجعون
19. بيت
20. بوجهانحانه سى اكردا سراى
21. كن بكن كوچر گيدار شاه كدى
22. قايرنان حكم ايدر سنكه جبار
23. عاقبيت زير⁷ زنده⁸ اول جاي

Аудармасы: Ол Жаратушы мәңгілік. «Рабым! Мені жалғыз қойма. Сен ең жақсы мұрагерсің» (21: 89). Тарих: жылы 1873-іншіде ноябрьдің (қарашаның) 23-інші күнінде Қытшақ руы Қарабалық тайпасы Ұста аймағының биі Қарпық Жаманқара ұлы бұл фана (пәни) жерінен 79 жыл сакин (тұрғын) болып, рузгаринда (тіршілікте) дәулетті болып өмір кешіріп, сахилықпенен (жомарттықпенен) мәшһүр болып, дәйім ауқатты, ән'ам, ихсан (нығмет, қайырым) қылған екен. Соңында ажал желі оның рухының шамын өшіріп, Алланың рахметінің маңайына уасыл қылды (жалғастыруға жеткізді). «Шын мәнінде, біз Аллаға тәнбіз әрі Оған қайтушымыз!» (2:156).

Бәйіт

Бұл жаһанханасы егерде болса сарай,
Күнбе күн көшер-кетер шаһ пен кедей.
Қабірінен үкім етер саған Жаббар,
Соңында төмендегі жайсыз орын болар жай.
Құлпытас мәтінінің композициясы дәстүрлі формада сақталған. Алдыменен мұсылман

³ Фотосуреттерді түсірген Б.Э. Испулов, Е.А. Баум.

⁴ араб тілінде: ساكن – тұрғын

⁵ парсы тілінде: روزگار – тіршілік

⁶ араб тілінде: سخي – жомарт

⁷ парсы тілінде: زير – төмен

⁸ парсы тілінде: زنده – жайсыз

құлпытастарының көпшілігінде кездесетін «Ол Жаратушы мәңгілік» дұғасы жазылған. Бұдан соң Құранның «Әнбия» сүресінің «Раббым! Мені жалғыз қойма. Сен ең жақсы мұрагерсің» (21: 89) деген 89 аяты жазылған. Бұл аят сирек қолданылады. Бұдан кейін «тарих» деп жазып, марқұмның қайтыс болған жылы мен күнін, руын, тайпасын, бөлімін, аты-жөнін, өмірден өткен жасын, қоғамдағы орынын жазып, оған дұға келтіріп, ең соңында «Бақара» сүресінің 156 аяты берілген. Негізгі мәтін аяқталған соң «бәйіт» деп жазып, төрт жол элегиялық мазмұндағы марсия жазылған. Бұл құлпытастағы мәтінде марқұмға арналатын жазбалар толыққанды берілген деп бағалауға болады.

Құлпытас мәтіні өте сауатты жазылған. Араб тілі мен парсы тілдері еркін қолданыс тапқан. Одан бөлек, Қазақстанның батыс, солтүстік, орталық өңірлеріндегі құлпытастардан өзгешелігі анық байқалады. Осы дәуірдегі құлпытастардың көбінде адамның қайтыс болғанын *اوفات بولدى – вафат (опат) болды* деген тіркес арқылы беретін. Ал бұл құлпытаста *عاقیبت باد اجل شمع روحنی نابود ایلاب جوار رحمة الله عه واصل قیلدی* – *Соңында ажал желі оның рухының шамын өшіріп, Алланың рахметінің маңайына уасыл қылды (жалғастыруға жеткізді)* деген тіркес алғаш рет кездесіп отыр. Бұл Тобыл бойындағы эпиграфикалық ескерткіштердегі эпитафия мәтінінің ең бір ерекше үлгісі.

№ 002 құлпытас (2-сур. 2). Құлпытастың төбесі доғал пішінді, түрі эпиграфикалық, жақсы сақталған. Эпитафия мәтіні ойып қашалған. Құлпытастың биіктігі жер бетінен 177 см, ені 50 см, қалыңдығы 13 (15,5) см. Тастың алдыңғы бетіндегі мәтін екі бөлек қоршаулы шаршыға қашалған, 15 қатар жазу бар.

Эпитафия мәтіні:

1. *ألسلام علیکم یا أهل*
2. *القبور أنتم لنا سلف ونحن با*
3. *لأثر یرحمکم الله تعالی ایاناو*
4. *ایاکم اللهم انی اسألك بحق*
5. *محمد وآل محمد ان لا تعذب*
6. *هذا المیت برحمتک یا ارحم الراحمین*
7. *تاریخ من هجرة النبوی ۱۲۹۶*
8. *نجی یلی ماه رمضانک ۲۰نجی*
9. *کوننده قیچاق روغی اوسطه*
10. *طائفه سینگ قاریق جماتقرا او علی*
11. *تنگ جماعتی اولبان قلطی*
12. *قزی ۷۵ یاشنده یو فنا*
13. *یرندان دار عقبایه رحلت*
14. *اتدی رحمته الله غریق اولغای*
15. *آمین*

Аудармасы: *Ассаламу‘алейкум, ей, қабір тұрғындары! Сендер біз үшін алдымыздағысыңдар (сәләф) және біз сендердің ізіндеміз. Алла тағала біздерге және сіздерге рақым қылсын! (Сүнән Тирмизи № 1053). Уа, Алла, Мұхаммедтің және Мұхаммедтің отбасының құрметіне сұраймын, мейірімділердің мейірімдісі, осы мәйітке мейіріміңмен азап бермеуіңді тілеймін! (әд-Дәйлеми № 4409).*

Тарих: *Пайғамбардың көшуінен (хижра жыл есебі бойынша) 1296-ыншы жылы / 1879-ыншы жылы рамазан айының (mah⁹ рамадан) 20-ыншы күнінде*

⁹ парсы тілінде: ماه – ай

Қыпшақ руы Ұста тайпасының Қарпық Жаманқара ұлының жамағаты (әйелі) Ұлпан Құлты қызы 75 жасында пәни жерінен соңғы баратын үйіне сапар етті. Алланың рахматына қарық болғай! Әмин!

Құлпытастың аудармасында *ألسلام عليكم يا أهل القبور أنتم لنا سلف ونحن بالأثر برحمكم الله تعالى إيانا و إياكم – Ассаламу‘алейкум, ей, қабір тұрғындары! Сендер біз үшін алдымыздағысыңдар (сәләф) және біз сендердің ізіндеміз. Алла тағала біздерге және сіздерге рақым қылсын!* – деген сахих хадис келтірілген. Бұл хадис Ибн Аббастың (Аллаһ оларға разы болсын) хадисінде: «Алла Елшісі (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) Мәдинадағы қабірлердің жанынан өтіп бара жатып, оларға жүзімен қарап айтылған сөзден алынған (Сүнән Тирмизи № 1053).

Бұдан кейінгі екінші хадис мәтіні кездеседі:

اللهم انى اسألك بحق محمد وآل محمد ان لا تعذب هذا الميت برحمتك يا ارحم الراحمين – Ya, Алла, Мұхаммедтің және Мұхаммедтің отбасының құрметіне сұраймын, мейірімділердің мейірімдісі, осы мәйітке мейіріміммен азап бермеуіңді тілеймін! – деген дұға да сахих хадистерде кездеседі (Әд-Дәйлеми № 4409). Бұл құлпытас Қарпық Жаманқараұлының жамағаты (әйелі) Ұлпан Құлтықызына тиесілі.

№ 003 құлпытас (2-сур. 3). Құлпытастың төбесі доғал пішінді, жақсы сақталған. Эпитафия ойып қашалған. Құлпытастың биіктігі жер бетінен 117 см, ені 49 (44,5) см, қалыңдығы 12,5 (13) см¹⁰. Тастың алдыңғы бетіндегі мәтін бір қоршаулы шаршыға қашалған, 13 қатар жазу бар.

Мәтін:

- Аудармасы:** Ол Жаратушы мәңгілік!
«Раббым! Мені жалғыз қойма. Сен ең жақсы мұрагерсің» (21: 89). 1902-інші жыл 1-інші октябрьде (қазанда) дүйсенбі күн Қыпшақ руы Қарабалық тайпасы Ұста аймағының Қарпық Жаманқара ұлының жамағаты (әйелі) Момынай Ақтас қызы 77 жасында ажал желі оның рухының шамын өшіріп, Алланың рахметінің маңайына уасыл қылды (жалғастыруға жеткізді).
- Бұл құлпытас Қарпық Жаманқараұлының әйелі Момынай Ақтасқызына қойылған. Мәтіні Қарпық Жаманқараұлының құлпытасының мәтініне өте жақын. Мұнда да «Әнбия» сүресінің 89-шы аяты берілген. Одан соң қайтқан жылы, күні, күйеуінің руы, тайпасы, аймағы жазылған. Көбінесе әйелінің руы жазылмайды. Осы тас сияқты тек әкесінің аты беріледі. Құлпытастағы араб жазу каллиграфиясы түркі халықтарының арасында кең тараған насх жазу үлгісімен қашалған.
هو الخلاق الباقي	1.
رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَ أَنْتَ خَيْرُ	2.
الْوَارِثِينَ	3.
٩٠٢ انچى يل انچى اوكتبرده	4.
دوشنبه كون قبچاق روعى	5.
قار ابالق طائفه سى	6.
اوسطه ايماعى نڭ	7.
قارپق جمائقرا اوعلى نڭ	8.
جماعتى مومناى اقتاس	9.
قزى ٧٧ ياشنده	10.
باد اجل شمع روحنى	11.
نابود ايلاب رحمة الله غه	12.
واصل قيلدى	13.

¹⁰ Осы және басқа да бірнеше құлпытастың бет жағынан табиғи сипаттағы өзгерістерді байқауға болады.

Қостанай өңірінен шыққан әйгілі ақын, журналист А. Шаяхмет қарабалық қыпшақ руынан шыққан игі-жақсыларды танытып, зерттеу мақалалар жазып, тың мәліметтер берген: «Қыпшақ шежіресіне қарағанда, қарабалық қыпшақтан тарайтын Танабұғаның екінші баласы Қошалақтан Тақсопы, одан Жолжақсы, ал Жолжақсыдан Жантілес туады. Жантілес найза мен қылыш соғатын әйгілі ұста болған. Ұста аталатын ру осы Жантілестен тарайды. Күні бүгінге дейін атадан балаға мирас болып келе жатқан оның төсі мен балғасын Қарабалық өңірін мекен қылған Құмаш деген үрім-бұтағы үйінде көздің қарашығындай сақтап отыр. Аталған рудың Жантілес аты айтылмай, ұста атанып кеткен. Шежіре бойынша, Жантілес Жаманқараның бесінші атасы, яғни, түп атасы. Тектіден текті туады деген де рас. Жаманқараның Қарпық, Қараман, Қарман, Тағылшы және Тағылы деген балалары болған» [Шаяхмет 2011: 311]. Құлпытаста Қарпық байдың қысқаша шежіресі беріледі. Мұнда оны қыпшақ руы қарабалық тайпасы ұста аймағынан таратады. Ұста деген адамның рас аты – Жантілес, Қарпық байдың алтыншы атасы екендігі анықталып отыр. Сонымен қатар, Қарпық байдың Қараман, Қарман, Тағылшы, Тағылы атты бірге туған ағайындары болғандығын да байқауға болады. Бірге туған ағайындары да елдің тізгінін ұстаған билер мен болыстар, байлар болған. Мәселен, «Қарпық байдың Тағылы деген інісінің баласы Жүсіп ел басқарған, болыс болып халықтың ақ батасын алған, әділеттілікті жақтаған жан екендігі жазылған» [Шаяхмет 2011: 357].

Қарпық Жаманқарин туралы «История Казахстана в русских источниках XVI—XX веков» атты он томдық еңбектің 8-томында мынандай деректер келтірілген: «Қарпық Жаманқарин, бий, 56 лет. Лицом моложе, слишком полный, росту среднего, волосы черные. Сын простого киргиза. Кипчакского рода, карабалыцкого отделения, успишского (устинского) подразделения. Место кочевания: летнее – в разных местах степи за Новой линией; зимнее – в верстах в 8 от Велико-Петровской станицы. Семейство: шесть жен, два сына и две дочери. Состояние: лошадей около 1000 и очень большие деньги, а также ведет торговлю с Бухарией» [О почетнейших... 2006: 89].

Бұл деректерге қарап отырсақ, Қарпық Жаманқарин аса ірі бай болған әрі Бұхарияға сауда жүргізген. Бұхарияға жүргізілген сауда туралы Я.П. Гавердовский мынадай мәліметтер береді: «Обыкновенно для препровождения караванов между всеми киргизцами одинаково. Осенью или весною, когда ходят караваны, приезжают главные вожаки в предназначенное на границе место, где купцы, избрав из них достойного, договариваются с ним о количестве верблюдов и о цене за провоз. Таким же точно образом делается в Бухарии¹¹ и Хиве» [История Казахстана 2007: 51]. Тобыл бойынан шыққан керуен Үргеніш, Хиуа арқылы Бұхарияға сапар шегіп, сауда-саттық жүргізген. Бұл сауда жолы бұрыннан орныққан әрі қауіпсіздігі мен жағдайы жасалған керуен жолы болатын.

Жоғарыда келтірілген деректерде Қарпық байдың алты әйелі болғандығы жазылған еді. Қарастырып отырған Қарпық байдың құлпытасында ол 1873 жылы 79 жасында өмірден өткен деп жазылған. Егерде 1873 жылғы қайтыс болған жылынан 79 жасты алсақ, ол 1794 жылы туған болып шығады. Ал оның әйеліне қойылған № 002 құлпытаста әйелі Ұлпан Құлтықызы 1879 жылы 75 жасында қайтыс болған деп жазылған. Бұны да сол тәртіппен есептесек, ол әйелі 1804 жылы туған. Қарпық байдан 10 жасы кіші болған әрі ол өмірден өткенде 69 жаста жесір қалған. № 003 құлпытаста аты жазылған әйелі Момынай Ақтасқызының туған жылын есептесек, ол 1825 жылы туған болып шығады. Бұл әйелі Қарпық байдан 31 жас кіші болған әрі Қарпық бай өмірден өткенде 48 жаста жесір қалған. Денисов ауданына жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде Қарпық байдың екі әйелінің ғана құлпытасы табылды. Бұл әулетке тиесілі қалған құлпытастар болашақта жүргізілетін зерттеу барысында табылады деген сенімдеміз.

¹¹ «Бухария» ұғымына қатысты бұл атауды Балқаштың оңтүстігіне қарай созылып жатқан және "Үлкен Бухария" деп аталатын аумақтарды белгілеу үшін қолданғанын кездестіреміз. Сонымен қатар, Шыңжаңның қазіргі аумағымен байланысты "Кіші Бухария" деген де белгілеу бар (қараңыз: [Шаблей 2020: 77, прим.]).

Бұдан бөлек, А. Шаяхмет: «Өтеміс Қалабаевтың шежіресіне сүйенсек, Қарпық байдың Құрманқұл, Омар, Ахмет, Бекмұхамбет, Дүйсенбай және Уәші деген балалары болған. Бекмұхамбеттен Мірсалық, Әбубәкір, Садық, Жорабек, Әбдібек, Сыздық және Хакім тарайды» деген деректер берген [Шаяхмет 2018].

Қарпық Жаманқаринның ұрпағы, мемлекеттік жауапты қызметтер атқарған қоғам қайраткері Шәңгерей Жәнібековтың естелігінде: «Атам Салық Бекмұхаммедұлы Қарпықов пен Айша әжемнің төрт ұлы болған. Аттары – Жәнібек, Шайбек, Сапабек және Файызбек, қызы – Күлдірайхан. Олардың арасындағы үлкені менің әкем Жәнібек, шамамен 1887 жылы Жауғашты ауылында туған. Ол Қостанай облысының Денисов ауданының орталығындағы кенттен 20–25 км солтүстікке қарай орналасқан Жауғашты көлінің жанындағы ауыл. Бұл ауылды XIX ғасырдың алғашқы ширегінде әкемнің атасы Қарпық Жаманқарин құрған» – деген дерек келтіреді [Жаныбеков Шангерей 2014; Жаныбеков 2014].

Жауғашты көлі жанындағы ауылды 1820–1825 жылдары Қарпық Жаманқарин құрғандықтан, ауыл негізін қалаушының атымен Қарпық ауылы деп аталды. Шамамен Тобыл мен Қамысты-Аяттың ортасында орналасқан қыстау XIX ғасырда Шұбар мен Дамбар қазақ болыстарының орталығы болған. «Әкеміз қайтыс болған соң 1860 ж. соңы мен 1890 жылдар аралығында Дамбар болысын басқарған әулетіміздің басшысы Бекмұхаммед Қарпықов болды. Үлкен Жауғашты көлінің маңында Қарпық ауылының шамамен он-он бір қыстауы және дала төскейіндегі жел диірмені қанаттарын қаққан құстай қалықтап тұрушы еді» деп еске алады [Карпов 2021: 288; 2024]. 1898 жылғы санақ бойынша Жауғашты шатқалындағы ауылда 147 адам тұратын, болыстықтағы ең көп қоныстанған ауылдың бірі болып саналды [Материалдар... 1903]. Байқағанымыздай, Қарпық Жаманқарин өз дәуірінің ірі тұлғасы, Бұхариямен сауда жасаған бақуатты бай болса, оның ұрпақтары елге танымал тарихи тұлғалар болған. Әсіресе, Торғай облысында орасан зор ықпалға ие болған ұлы Бекмұхаммед Қарпықовтың қадірі өте жоғары болды: Ол 20–25 жыл бойы Дамбар болысының басшысы, Ы. Алтынсарин ұйымдастырған Қостанайдың 2 кластық училищесінің құрметті қамқоршысы болған [Шефер 2018: 40]. Сонымен қатар Б. Қарпықов 1900 жылға қарай құрамында он қазақ бар Императорлық Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің толық мүшесі болды [Бегимбаева 2015: 65; Карпов 2021: 289–290]. Қарпық байдан тараған ауқатты әулеттің Синегоркадан Жаксы-Алакөлге дейін; Тавриченкодан Аршағлы-Аятқа (өзен) дейін дархан далада өз иеліктері болса, Қарпықовтардың оңтүстік пен шығысқа созылған жайлауы мен қыстауы Бестөбе жазығы мен Тобыл өзеніне дейін жететін [Карпов 2021: 289].

Текті әулеттің даңқты ұрпағы, Қарпық Жаманқариннің шөбересі – Шәңгерей Жәнібеқұлы Жәнібеков (1924–2024), Қазақстанның көрнекті мемлекет қайраткері, Ұлы Отан соғысының ардагері, Қарпық ауылының тумасы, атажұртына деген ыстық ықыласы мен шексіз махаббатын өмірбойы айтумен өтті: «Маған қазіргі заман өркениеттерінің бүкіл игілігін пайдалана отырып, Рудный, Қостанай, Алматы қалаларында тұрып, жұмыс істеуге тура келді. Бірақта, көз жауын алатын әсем қалалар, шамшырақты шаһарлар қанша айтсаң да кіндік қаның тамған, ауасын жұтып, суын ішкен, ана сүтін емген әрі алғашқы қадамыңды басқан жер бетіндегі жұдырықтай ғана ата-мекен туған жеріңе жетпейді екен. Мұндай жағдайды қазақтар “Туған жер – алтын бесігің, ұшқан ұяң”» деген сөзбен нақтылайды [Жаныбеков Шангерей 2014; Жаныбеков 2014].

Бір әулеттің тарихы арқылы бір өңірдің тарихының бөлшегін жазуға зор мүмкіндік бар. Тақырып бойынша әлі де зерттеу жұмыстары жалғасып, қосымша материалдармен толығы түседі деп сенеміз.

5 Қорытынды

Тобыл бойының мәдени-ландшафтық кеңістігіндегі дала өркениетінің үлкен бір кезеңі Ресей империясының жүргізген отарлаушылық саясаты тұсында көп қыры ашылмаған тарихымызды, белгілі тұлғаларымызды тану жолында жазылған бұл зерттеудің берері мол. Дархан дала төсіндегі құлпы шешілмеген құлпытастардың кілтін ашып, тарих көшіне ілестіру басты міндеттеріміздің бірі деп білеміз. Осы мақсаттарымызға жетіп, өзге өңірлерде кездесе бермейтін мәтіні айрықша, композициясы ерекше эпиграфикалық ескерткіш эпитафиясының мәтінін ескі қазақ тілінен қазіргі қазақ тіліне аударып, мағынасы көмескі тұстарының мәнін ашып, сонымен қатар, құлпытас қойылған тұлғаның өмір дерегі мен атқарған қызметі, қоғамдағы орыны туралы азды-көпті материалдар ұсындық.

Бұл мақалада Тобыл бойы аумағында бұрын зерттелмеген тың материалдар ғылыми айналымға еніп отыр. Зерттеу барысында дала өркениетінің белгісіз қырлары ашылды. Оның дәлелі, бір құлпытастың өзінен қаншама ақпарат алуға болады: эпитафияда үш тіл (араб, парсы, шағатай) еркін қолданыс тапқан. Ислам өркениетінің қатарынан ойып орын алып, Құран аяттары мен хадистердің мәтіні өте сауатты араб тілінде жазылған. Күллі ортаазиялық түркітілдес халықтар еркін қолданған шағатай-түркі жазба тіліндегі мәтіннің композициясы қазақтың дәстүрлі құлпытас мәтіндеріне сай келеді.

Қазақ Тобылы бойы аумағында сақталған құлпытастардағы тас қашау өнерінің ең көп тараған эпиграфикалық түрі қолданылған. Тасқа жазуды ойып қашаған. Мәселен, Момынай Ақтасқызының құлпытасының үстіңгі жағына шалқасынан жатқан жарты айдың бейнесі салынған. Тасқа жарты ай бейнесін салу технологиясы *هلال* **هلال** ұғымына сәйкес келеді. **هلال** – жарты ай сөзі, арабша **الله** – Алла сөзімен әріптері бірдей, сондықтан бұлардың *абжад* есебі де бірдей болып келеді. Бұл екі сөзді *абжадқа* ауыстырса 66 саны шығады. Жарты айдың бейнесі арабша *Алла* сөзі мен *жарты ай* сөзінің мағынасын бірдей береді. Қазақ құлпытастарына осындай қасиет дарытып, тастың сакралдығын арттыру тұстары көп болған.

Бұдан бөлек, құлпытастарда ашық алақан (бес саусақ ашық түрінде) бейнеленуі кездеседі. Сопылық философияда бұны «белгісіз бес нәрсе» (*Муғайабат хамса*) деп атайды. Оның мәнісі – Алладан басқа ешкім білмейтін бес нәрсені жасырып көрсету. Құранның Лұқман сүресінің 34-аятында «белгісіз бес нәрсе» баяндалған: 1) Қиямет күні қашан болатыны; 2) Қанша мөлшерде жауын жауатыны; 3) Жатырдағының ұл немесе қыз екені; 4) Адам ертең не табатыны; 5) Адам қай жерде өлетіні белгісіз, білмейді. Сонымен қоса, ашық алақан – Исламның бес шарты немесе «дүние өмірінен ақыретке мал-дүние алып кетпеді, ашық алақанмен кетті» деген ұғымның образды бейнеленуі. Сондықтан да қазақ құлпытастарын зерттеу кезінде тек араб, парсы, шағатай тілін білуден бөлек, діни-сопылық сауаттылық өте қажет. Әрбір құлпытастың сырын ашу үшін жан-жақты зерттеу жүргізу керек.

Қазақ даласындағы эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу ісінің болашағы зор. Әсіресе Тобыл бойындағы құлпытастар бұрын-соңды ешқашан зерттеу алаңына алынған емес. Бұл өңірдегі тастарды сөйлетіп, тарих сырын ашу – болашақтағы зерттеулер еншісінде.

Алғыс айту. Қамысты және Жітіқара аудандарының аумағындағы көне құлпытастардың орналасқан орыны жайында айтқан әріптес археологтар В.Н. Логвин мен С.С. Қалиеваға, құлпытастардың аймақтық ерекшеліктеріне алғашқы болып авторлар назарын аударған А.З. Бейсеновке, берген кеңестері үшін тарихшылар А.Б. Шалғынбеков пен Н.Ы. Жетпісбайға, құлпытастар жасалған тау жыныстарын анықтауда көмек көрсеткені үшін С.А. Нигматоваға,

құлпытас бетіндегі табиғи сипаттағы өзгерістер жайында кеңес бергені үшін Л.Ф. Чарлинаға¹², сондай-ақ, Қарпық байдың ататегі, өмірдерегі туралы мәліметтер берген белгілі ақын, журналист А. Шаяхмет мырзаға, өлке жайында, оның ішінде Қарпық ауылы жайлы ақпарат жинаған, Денисов ауданының өлкетанушысы С.Г. Карповқа, Қарпық ауылына жақын жердегі құлпытастарды зерттеу кезінде көмек берген Денисов ауылының тұрғыны – Б.Э. Испуловқа, Денисов тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері, әріптестеріміз Е.А. Баум, В.М. Топорковаға шын жүректен алғыс айтамыз. 2015–2024 жж. далалық зерттеулер жүргізу кезінде қолдау білдіріп, қол ұшын созған Қостанай облысының тұрғындарына арнайы ризашылығымызды білдіреміз.

ӘДЕБИЕТ

- 1 *Абиль Е.А., Күзембайұлы А.* Историческая топонимика Костанайской области. В 5-ти частях. Научное издание. Ч. 3 (Тарановский, Денисовский и Житикаринский районы). Костанай: ТОО «Центрум», 2010. 227 с.
- 2 *Ажигали С.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Науч.-изд. центр «Гылым», 2002. 654 с.
- 3 *Ажигали С.Е.* «Казахское памятниковедение» как важнейшее научно-практическое направление в сфере культуры // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. М-лы II Междунар. конф., посвящ. 20-летию независимости РК (г. Ақтобе, 14–18 сентября 2011 г.). Алматы; Ақтобе: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2011. С. 337–339.
- 4 *Ажигали С.Е.* Казахские кулпытасы – аналоги якутских сэргэ: ареал, типология, генезис // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2023. № 4 (45). С. 20–36.
- 5 *Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А.* К методике комплексного исследования архитектурных некрополей и кладбищ Западного Казахстана: предварительные замечания (Из опыта работы ЗККАЭ) // Материалы 1 и 2 Симпозиумов по казахскому памятниковедению. Алматы; Атырау: Ағатай, 2012. С. 24–40.
- 6 *Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сеитов А., Жамбулатов К.* К археологии Притоболья: анализ случайных находок наконечников стрел (VI–IV вв. до н.э.) из окрестностей г. Житикара (Северный Казахстан) // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2023. № 2 (20). С. 103–116.
- Бегимбаева Ж.* Проекты Оренбургского отдела Русского географического общества по изучению культуры кочевых народов Южного Урала во второй половине XIX века // Кочевые народы Центральной Евразии XVIII–XIX вв.: сравнительно-исторический анализ политики Российской империи. Сб. науч. ст. / Отв. ред. Г.С. Султангалиева. Алматы: Қазақ университеті, 2015. С. 55–66.
- 7 *Бейсенов А.З.* К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения–2019 / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Астана: НИИ археологии им. К.А. Акишева, 2019. С. 10–38.
- 8 *Бейсенов А.З.* Әлихан Бөкейханов ата қорымы Талдыбейіттегі құлпытастар // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер–2021 / Бас ред. А. Касенәлі. Астана: ҚР Ұлттық музейі, 2022. 215–221-бб.
- 9 *Бейсенов А.З.* Поездка в Милыбулак, Центральный Казахстан: обследование курганов с «усами» и руин зимовок, чтение старинных кулпытасов // Уфимский археологический вестник. 2023. Т. 23, № 1. С. 109–127.
- 10 *Востров В.В., Муканов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Наука, 1968. 255 с.
- 11 *Джумабекова Г., Жамбулатов К., Сеитов А., Ахияров И., Лопатин В., Базарбаева Г.* Каратобе-3 – комплекс сарматского времени близ г. Житикара (Северный Казахстан): предварительное сообщение // Маргулановские чтения–2024 / Гл. ред. А. Онгарулы, отв. ред. Т.Б. Мамиров. Алматы: ИА КН МНВО РК (в печати).
- 12 *Евдокимов В.В., Сеитов А.М.* Савроматские погребения могильника Перелески II в Верхнем Притоболье // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2021. № 3 (13). С. 49–65.

¹² Геолог С.А. Нигматова мен реставратор Л.Ф. Чарлиның археологтармен бірлескен жұмыстарының нәтижесімен мақалаларынан танысуға болады. Мысалы, Танбалы кешеніндегі жаргас беттерін зерттеу мен сақтау тәжірибесі бойынша: [Нигматова и др. 2024; Чарлина 2024; и др.].

- 13 Жаныбеков Шангерей. Өнегелі өмір. В. 31 / Гл. ред. Г.М. Мутанов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 462 б.
- 14 *Жаныбеков Ш.Ж.* О пройденном пути и добрых попутчиках: воспоминания одного из ветеранов Казахстана. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 426 с.: ил.
- 15 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. V. 620 с. + 4 с. вкл.
- 16 *Картов С.Г.* Приаятые. Новосибирск: [б./и.], 2021. 544 с.
- 17 *Картов С.Г.* Послесловия. Сборник произведений разных жанров: очерки, повести, стихи. Новосибирск: [б./и.], 2024. 399 с.:ил.
- 18 Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха. Коллективная монография / Отв. ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова. Алматы: ИА КН МОН РК, 2017. 360 с.
- 19 *Логвин А.В., Сеитов А.М., Шевнина И.В.* Исследования кургана Жалтыр // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур / Отв. ред. А. Онгарулы. Алматы: ИА КН МОН РК, 2016. С. 107–110.
- 20 *Логвин А.В., Шевнина И.В., Лошакова Т.Н.* Исследования укрепленного поселения эпохи бронзы Камысты (предварительное сообщение) // Маргулановские чтения–2023. В 2-х т. Т. 1 / Гл. ред. А. Онгарулы, отв. ред. Т.Б. Мамиров. Алматы: ИА КН МНВО РК, 2023. С. 78–87.
- 21 *Логвин А.В., Шевнина И.В., Сеитов А.М.* Раннесарматское погребение кургана 1 могильника Каратомар // Маргулановские чтения–2019 / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 316–327.
- 22 *Логвин А.В., Шевнина И.В., Сеитов А.М., Немега А.В.* Ритуально-сакральные геометрические комплексы («геоглифы») Тургая. Костанай: Костанайский обл. историко-краеведческий музей, 2018. 132 с. (на каз., рус. яз.).
- 23 *Марғұлан Ә.Х.* Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // Ежелгі мәдениет кұәлары / Ред. А.Х. Марғұлан. Алма-Ата: Қазақстан, 1966. 3–87-бб.
- 24 *Марғұлан Ә.Х.* Тарихи дәуірдегі қазақ тайпаларының жазу мәдениеті // Труды по культуре письменности казахского народа / Отв.ред. Ж. Артыкбаев. 2-ое изд.доп. Астана. Алтын кітап, 2007. (Библиотека казахской этнографии). Т. 8. С. 149-205.
- 25 Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1 / Под ред. С.В. Юшкова. Алма-Ата: АН КазССР, 1948. 350 с.
- 26 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Кустанайский уезд. 1903. Т. 5. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1TsvkGmZb6QuWxRwnlyUkgHrsO78jJiEO> (дата обращения: 02.07.2024).
- 27 *Махортых С.В.* К вопросу о контактах населения Предкавказья с Поволжьём и Южным Уралом в VI в. до н.э. // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур / Отв. ред. А. Онгарулы. Алматы: ИА КН МОН РК, 2016. С. 128-141.
- 28 *Муминов Ә.Қ., Медерова Д.Е., Дүйсенев Б.Д.* «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері Алтын Орда кезеңінен кейінгі қоғамның тілдік-мәдени дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 514–528-бб.
- 29 *Набиоллаұлы Н.* Хан зираты құпиясын ашты // *Danakaz* журналы. 2016. № 6 (29). 13-16-бб.
- 30 *Нигматова С.А., Мадиярова И.Т., Пирогова Т.Е., Марынич О.В.* Геолого-геоморфологические аспекты консервации петроглифов урочища Тамгалы (Шу-Илейские горы). *Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы)*. 2024. № 1 (23). С. 350–367.
- 31 О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. / Сер. «История Казахстана в русских источниках XVI—XX веков, т. VIII. Ч. 2 / Сост., предисл., комм. и указатели Б.Т. Жанаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 962 с. + 8 с. вкл.
- 32 *Онгарулы А., Каирмагамбетов А.М., Нускабай А.А., Рахимжанова С.Ж.* Курган военной элиты саков Торгая // Поволжская археология. 2020. № 3 (33). С. 233–247.
- 33 *Ошанов О.Ж.* Жайлау как центр поминальной обрядности древних тюрков и казахов XVIII–XIX веков // *Qazaq Historical Review*. 2024. № 2. С. 91–224.

- 34 Сакральный ландшафт Сарыарки: Коллективная монография / Хабдулина М.К., Тлеугабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Кошман Т.В., Букешева Г.К., Сапарова К.С., Файса А.М., Бонора Ж.Л. Нур-Султан–Рим: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2020. 222 с.
- 35 Сеитов А.М., Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Раннесарматское погребение курганной группы Кенеш-3 в Казахском Притоболье // Поволжская археология. 2021. № 1 (35). С. 37–48.
- 36 Сейсем Ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы – Арабографическая эпиграфика некрополя Сейсем Ата – Arabographic Inscriptions of the Sisem Ata Necropolis // Кіріспе, құрастыру, араб, парсы, түркі тілдерінен аударма, көрсеткіштер А.Қ. Муминов, А.Ш. Нұрманова, Н.А. Құлбаев. Ғылыми консультант М.С. Нұрқабаев. Ағылшын тіліне аударма Нил Робинсондікі / Жауапты ред. Б.М. Бабаджанов. Астана, 2015. 160 б.
- 37 Таиров А.Д. Южный Урал в эпоху ранних кочевников / История Южного Урала: в 8 т. Т. 3. Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2019. 400 с.
- 38 Тасмагамбетов И.Н. Құлпытас. Астана: ОФ «Берел», 2002. 392 б.
- 39 Хабдулина М.К. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2007. Вып. 2. С. 181–194.
- 40 Хасенова Б.М., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. След великой империи: изваяние древнетюркской эпохи из Притоболья (Северный Казахстан) // МАИАСП. 2023. № 15. С. 529–541.
- 41 Чарлина Л.Ф. История становления консервации петроглифов Тамгалы // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2024. № 1 (23). С. 305–349.
- 42 Шаблей П.С. История татарской общины Семипалатинска // Историческая этнология. 2020. Т. 5, № 1. С. 75–94.
- 43 Шаяхмет А. Қарабалық батыр өмірде болған адам // abai.kz. 10 сентября 2018 г. URL: <https://abai.kz/post/76437> (дата обращения: 02.07.2024).
- 44 Шаяхмет А. Тайбағар¹³. Астана: Фолиант, 2011. 578 б.
- 45 Шефер А.А. История Дамбарской и Валерьяновской волостей в архивных документах (конец XIX – начало XX веков) // Туған жер. История Костанайской области в краеведческих исследованиях и публицистике / Отв. ред. Ш.Е. Ермагамбетова, сост. Ю.П. Буданова. Лисаковск: Лисаковский музей истории и культуры Верхнего Притоболья Управления культуры акимата Костанайской области, 2018. С. 39-73.
- 46 Экологический атлас Костанайской области / Под ред. Ю.А. Ким. Костанай: Костанайполиграфия, 2004. 253 с.
- 47 Яблонский Л.Т. Прохоровка: у истоков сарматской археологии. М.: Таус, 2010. 384 с.

REFERENCES

- 1 Abil, E. A., Kuzembaiuly, A. 2010. *Istoricheskaya toponimika Kostanayskoy oblasti*. V 5-ti chastyah. Ch. 3 (*Taranovskiy, Denisovskiy i Jitikarinskiy raiony*) (*Historical toponymy of Kostanay region. In 5 parts. Part 3 (Taranovsky, Denisovsky and Jitikarinsky districts)*). Kstanay: “Centrum” Publ. (in Russian).
- 2 Azhigali, S. 2002. *Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona* (*Architecture of nomads – a phenomenon of the history and culture of Eurasia*) monuments of the Aral-Caspian region)). Almaty: “Gylm” Publ. (in Russian).
- 3 Azhigali, S. E. 2011. In: *Aralo-Kaspiiskiy region v istorii i kulture Evrazii* (*The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia*). Almaty; Aktobe: Walikhanov Institute of History and Ethnology, 337–339(in Russian).
- 4 Azhigali, S. E. 2023. In: *Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik* (*North-Eastern Journal of Humanities*), 4 (45), 20–36 (in Russian).
- 5 Azhigali, S. E., Beknazarov, R. A. 2012. In: *Materialy 1 i 2 Simpoziumov po kazahskomu pamyatnikovedeniyu* (*Materials of the 1st and 2nd Symposiums on Kazakh monument studies*). Almaty; Atyrau: “Agatay” Publ., 24–40(in Russian).
- 6 Bazarbayeva, G., Jumabekova, G., Seitov, A., Zhambulatov, 2023. In: *Kazakstan arheologiyasy* (*Kazakhstan Archeology*), 2 (20), 103–116 (in Russian).
- Begimbayeva, Z. 2015. In: Sultangalieva, G. S. (ed.). *Kochevye narody Tsentralnoy Evrazii XVIII–XIX vv.: sravnitelno-istoricheskyy analiz politiki Rossiyskoy imperii* (*The Nomadic peoples of Central Eurasia of the*

¹³ Тайбағар – Алаш ардақтысы Елдес Омаровтың псевдонимі.

- 18th–19th centuries: a comparative historical analysis of the policy of the Russian Empire). Almaty: Kazakh University, 55–66 (in Russian).
- 7 Beisenov, A. Z. 2019. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Margulanovskie chteniya–2019 (Margulan readings–2019)*. Nur-Sultan: Gumilyov Eurasian National University, 10–38(in Russian).
- 8 Beisenov, A. Z. 2022. In: Kasenali, A. (ed.). *Kazakstandagy arheologiyalyk zertteuler–2021 (Archaeological research in Kazakhstan–2021)*. Astana: National Museum of the Kazakhstan, 215–221 (in Kazakh).
- 9 Beisenov, A. Z. 2023. In: *Ufimskiy arheologicheskii vestnik (Ufa Archaeological Herald)*, vol. 23, no. 1, 109–127 (in Russian).
- 10 Vostrov, V. V., Mukanov, M. S. 1968. *Rodoplemennoy sostav i rasselenie kazahov (konets XIX – nachalo XX v.) Tribal composition and settlement of Kazakhs (late 19th – early 20th century)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 11 Jumabekova, G., Zhambulatov, K., Seitov, A., Akhiyarov, I., Lopatin, V., Bazarbayeva, G. 2024. In: Onggaruly, A. (ed.). *Margulanovskie chteniya–2024 (Margulan readings–2024)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in print) (in Russian).
- 12 Evdokimov, V. V., Seitov, A. M. 2021. In: *Kazakstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)*, 3 (13), 49–65 (in Russian).
- 13 Mutanov, G. M. (ed.). 2014. *Zhanybekov Shangerey. Onegeli omir (Remarkable People)*. Is. 31. Almaty: “Kazakh University” Publ. (in Kazakh).
- 14 Zhanybekov, S. Z. 2014. *O proidennom puti i dobrykh poputchikakh: vospominaniya odnogo iz veteranov Kazakhstana (About the life journey and gentle companions: memoirs of one of the veterans of Kazakhstan)*. Almaty: “Kazakh University” Publ. (in Russian).
- 15 Yerofeeve, I. V., Zhanaev, B. T. (compl.). 2007. *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov (The History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries)*. Vol. V. Almaty: “Daik-Press” Publ. (in Russian).
- 16 Karpov, S. G. 2021. *Priyatnye (Near Ayat River region)*. Novosibirsk(in Russian).
- 17 Karpov, S. G. 2024. *Poslesloviya. Sbornik proizvedeniy raznyh zhanrov: ocherki, povesti, stihi (Afterwords. A collection of works of various genres: essays, novellas, poems)*. Novosibirsk (in Russian).
- 18 Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. (eds.). 2017. *Kultura naseleniya Turgaya i sopredelnykh regionov: chelovek i epoha (Culture of the population of Turgay and adjacent regions: man and epoch)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 19 Logvin, A. V., Seitov, A. M., Shevnina, I. V. 2016. In: Onggaruly, A. (ed.). *Saki i savromaty Kazahskikh stepey: kontakt kultur (Saks and Sauromats of the Kazakh steppes: contact of cultures)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 107–110 (in Russian).
- 20 Logvin, A. V., Shevnina, I. V., Loshakova, T.N. 2023. In: Onggaruly, A., Mamirov, T. B. (eds.). *Margulanovskie chteniya–2023 (Margulan readings–2023)*. In 2 vol. Vol. 1. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 78–87 (in Russian).
- 21 Logvin, A. V., Shevnina, I. V., Seitov, A. M. 2019. In: Khabdulina, M. K. (ed.). *Margulanovskie chteniya–2019 (Margulan readings–2019)*. Nur-Sultan: Gumilyov Eurasian National University, 316–327 (in Russian).
- 22 Logvin, A. V., Shevnina, I. V., Seitov, A. M., Neteta, A. V. 2018. *Ritualno-sakralnye geometricheskie komplekсы (“geoglify”) Turgaya (Ritual-sacred geometric complexes (“geoglyphs”) of Turgay)*. Kostanay: Kostanay regional museum of local history (in Kazakh, Russian).
- 23 Margulan, A. K. 1966. In: Margulan, A. K. (ed.). *Ezhelgi madeniet kualary (Witnesses of Ancient Culture)*. Alma-Ata: “Kazakhstan” Publ., 3–87 (in Kazakh).
- 24 Margulan, A. K. 2007. In: Artykbayev, Z. (ed.). *Trudy po kulture pismennosti kazahskogo naroda (Proceedings on the culture of writing of the Kazakh people)*. 2nd ed. (Biblioteka kazahskoy etnografii/The library of Kazakhs ethnography). Vol. 8. Astana. “Altyn kitap” Publ., 149–205(in Kazakh).
- 25 Yushkov, S. V (ed.). 1948. *Materialy po kazahskomu obychnomu pravu (Materials on Kazakh customary law) Sb. I*. Alma-Ata: Kazakh SSR Academy of Sciences (in Russian).
- 26 *Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye Ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey. Turgayskaya oblast. Kustanaiskiy uезд (Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the Expedition to explore the steppe regions. Turgay region. Kostanay county)*. 1903. Vol. 5. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1TsvkGmZb6QuWxRwnlyUkgHrsO78jJiEQ> (accessed: 02.07.2024).

- 27 Makhortyk, S. V. 2016. In: Onggaruly, A. (ed.). *Saki i savromaty Kazahskih stepey: kontakt ku'tur (Saks and Sauromats of the Kazakh steppes: contact of cultures)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 128–141 (in Russian).
- 28 Muminov, A. K., Mederova, D. E., Duysenov, B. D. 2024. In: *Otan tarihy (The Homeland History)*, 2 (27), 514–528 (in Kazakh).
- 29 Nabiollauly, 2016. In: *Danakaz*, 6 (29), 13–16 (in Kazakh).
- 30 Nigmatova, S., Madiyarova, I., Pirogova, T., Marynich, O. 2024. In: *Kazakstan archeologiyasy (Kazakhstan Archeology)*, 1 (23), 350–367 (in Russian).
- 31 Zhanaev, B. T. (compl.). 2006. O pochetneishih i vliyatelneishih ordyntsah: alfavitnye, imennye, formulyarnye i posluzhnye spiski. 12 noyabrya 1827 g. – 9 avgusta 1917 g. / Ser. Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikakh XVI—XX vekov (About the most honorable and influential Horde members: alphabetical, nominal, formulary and service records. November 12, 1827 – August 9, 1917 / Ser. History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries). Vol. VIII, part 2. Almaty: “Daik-Press” Publ. (in Russian).
- 32 Onggaruly, A., Kairmagambetov, A. M., Nuskabai, A. A., Rahimzhanova, S. Z. 2020. In: *Povolzhskaya arheologiya (The Volga river Region archaeology)*, 3 (33), 233–247 (in Russian).
- 33 Oshanov, O. J. 2024. In: *Qazaq Historical Review*, 2, 91–224 (in Russian).
- 34 Khabdulina, M. K., Tleugabulov, D. T., Dukombayev, A. T., Koshman, T. V., Bukesheva, G. K., Saparova, K. S., Gaisa, A. M., Bonora, J. L. 2020. *Sakralnyi landshaft Saryarki (The sacred landscape of Saryarka)*. Nur-Sultan; Rome: Gumilyov Eurasian National University, (in Russian).
- 35 Seitov, A. M., Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. 2021. In: *Povolzhskaya arheologiya (The Volga river region archaeology)* 1 (35), 37–48 (in Russian).
- 36 Muminov A., Nurmanova A., Qulbayev N. (comp.). 2015. *Seisem Ata korymynyn arab zhazyyndagy epigrafikasy – Arabograficheskaya epigrafika nekropolya Seisem Ata – Arabographic Inscriptions of the Sisem Ata Necropolis*. Astana (in Russian, Kazakh and English).
- 37 Tairov, A. D. 2019. *Yuzhnyj Ural v epohu rannih kochevnikov (Southern Urals in the era of early nomads)*. Chelyabinsk: South Ural State University (in Russian).
- 38 Tasmagambetov, I. N. 2002. *Qulpytas (Tombstone)*. Astana: “Berel” Publ. (in Russian).
- 39 Khabdulina, M. K. 2007. In: *Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana (Issues of history and archaeology of Western Kazakhstan)*, 2, 181–194 (in Russian).
- 40 Khassenova, B., Jumabekova, G., Bazarbayeva, G. 2023. In: *Materialy po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region)*, 15, 529–541 (in Russian).
- 41 Charlina, L. 2024. In: *Kazakstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)*, 1 (23), 305–349 (in Russian).
- 42 Shablei, P. S. 2020. In: *Istoricheskaya etnologiya (Historical Ethnology)*, vol. 5, no. 1, 75–94 (in Russian).
- 43 Shayakhmet, A. 2018. In: abai.kz. URL: <https://abai.kz/post/76437> (accessed 02.07.2024) (in Kazakh).
- 44 Shayakhmet A. 2011. *Taibaghar (Taybagar)*. Astana: “Folio” Publ. (in Kazakh).
- 45 Schaefer, A. A. 2018. In: Ermagambetova, S. E. (ed.), Budanova, Y. P. (comp.). *Tugan zher. Istoriya Kostanayskoy oblasti v kraevedcheskih issledovaniyakh i publitsistike (Tugan zher. The history of the Kostanay region in local history studies and journalism)*. Lisakovsk: Lisakovsky Museum of History and Culture of the Upper Tobol river region of the Department of Culture of the Akimat of Kostanay region, 39–73 (in Russian).
- 46 Kim, Y. A. (ed.). 2004. *Ekologicheskiy atlas Kostanayskoy oblasti (Ecological atlas of Kostanay region)*. Kostanay: “Kostanay Polygraphy” Publ. (in Russian).
- 47 Yablonskiy, L. T. 2010. *Prokhorovka: u istokov sarmatskoy arheologii (Prokhorovka: at the origins of Sarmatian archaeology)*. Moscow: “Taus” Publ. (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /
Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /
Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.07.2024.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 24.09.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.09.2024.

